Qaraqalpaq hám ózbek tili sóz shaqaplarınıń (atliq ha'm kelbetlik) uqsas hám ayrıqsha tárepleri

З. О. Худайбергенова Қорақалпоқ давлат университети ассистент уқитувчиси, М. Пурханова 4-курс талаба
Д. Нарбаева 4-курс талаба

Annotatsiya: Bul maqalada tuwis tiller esaplanǵan ózbek hám qaraqalpaq tilleri morfologiyası haqqında maǵlıwmatlar beriledi. Eki tillerdegi sóz gruppaları salıstırılıp, bir-birine uqsas hám ayrıqsha tárepleri kórsetilib ótiledi.

Gilt so'z: Til, qaraqalpaq tili, ózbek tili, morfologiya, so'z shaqaplari, atliq, kelbetlik, rawish, almasiq, feyil, sanliq.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о морфологии узбекского и каракалпакского языков, которые считаются тувинскими языками. Сравниваются группы слов в обоих языках и показывается их сходство

Ключевые слова: Язык, каракалпакский язык, узбекский язык, грамматика, лексика, группы слов, существительное, число, прилагательное, наречие, прилагательное, местоимение.

Abstract: This article provides information about the morphology of the Uzbek and Karakalpak languages, which are considered Tuvis languages. Word groups in both languages are compared and their similarities are shown.

Keywords: Language, Karakalpak language, Uzbek language, grammar, vocabulary, groups of words, noun, number, adjective, adverb, adjective, pronoun.

Kirisiw. Til óz-ara adamlar arasında bir-biri menen mulaqat etiwshi qural esaplanadı. Hár bir mámlekettiń óz tili bolıp olar mine sol tili menen de bir-birinen bólekan ajralıp turıwadı. hám kóbinese tiller tiykarında jasawshı aymaq atları da kelip shıǵıp, mámleket atı menen birdey tilge ıyelesedi. Mısalı, Rossiyada orıs tili, Ispaniyada ispan tili, Ózbekstanda ózbek tili, Qaraqalpaqta qaraqalpaq tili sıyaqlılar ózleriniń birinshi ana tili

esaplanadı. Xalqımızda da " Til millet aynasi" hikmetli sóz bıykarǵa qollanilmaydi. Hár bir mámlekettiń faxri, millar aynası bul olardıń ana tilleri esaplanadı. Alisher Navaiy babamizda “Tilge itibarsız, elga itibarsız”, dep biykarǵa aytpaǵan. Ana tilin suymegenn, onıń qadrini ańlamaǵan insan júreginde el-jurtqa bolǵan muhabbat da bolmaydı. Biz tilimizdi asıraw jáne onı rawajlandırıw ushın qanshellilik háreket qilsak, onıń dúnya jámiyetshiligi maydanındaǵı orını hám tiykarı da sonshalıq bekkemlenip baradı. Hár bir til ayriqsha grammatikasına, leksikologiyasiga, lingvistikasiga iye hám olar bir-birinen sóylewden, ishki grammatikadan da paqrlanadi.

Til biliminin’ tarawlanmn’ ha’r birinin’ o’zlerinin’ izertlew obiektleri menen birlikleri boliwi yamasa bir til birliginin’ o'zi ha’r qiyh tarawlarda ha’r tu'rli aspektlerde u’yreniliwi mu’mkin. Ma'selen, so’z leksikologiyamn’, morfema morfemikamn’, fonema fonologiyamn’, so’z dizbegi ha’m ga'p sintaksistin’ izertlew obiekti boladi. Sonin’ menen birge, $o’z leksikologiyadan tisqan basqasha aspektte morfologiyamn’ da, sintaksistin’ de izertlew obiekti, morfema morfemikadan tisqan morfoiogiyamn’ da, fonema fonologiyadan tisqan m orfonologiyanm ’ da, so’z dizbegi sintaksisten tisqari leksikologiyanm’ da izertlew obiekti bola aladi. Solay etip, til biliminin’ tarawlan ortasina pu’tkilley qatan’ shegara qoyip taslawg’a j|a, kerisinshe, olardi aralastirp, biriktirip jiberiwge de bolmaydi. Bir tutas janli so’ylew tilin tarawlarg’a bo’lip, ha’r turli aspektlerde izertlewde og’ada quram ah bolg'an tillik qubilislardi u'yreniw di jen'illestiriw, sonin’ menen birge, izertlewdi teren'lestiriw ko'zde tutiladi.

Morfologiya — so’zlerdin’ izertleytug’in grammatikanin’ en’ u'lken bir tarawi. Onda so’z ha’m so’z formalari, so’zlerdin’ leksika-grammatikaliq jaqtan so’z shaqaplarina boliniwi ha’m olardin’ morfologiyaliq kategoriyalan u ’yreniledi. So’z ha’m so’z formalan grammatikanm’ u’yreniw obiektine o’tkende g'ana so'zlerdin’ jasaliwi, so’zlerdin’ forma jasaw ha’m o’zgeriwine tiykarianadj. Solay etip so’z ha’m so’z formalan tilde qollaniliw arqali tildin’ en’ a’hmiyetii qanm-qatnas qurali bolg’an pikir alisiw xizmetin atqaradi. So'z ha’m so’z formalannan sintaksislik birlikler - so’z dizbekieri ha’m ga’p du'ziledi. Sonliqtan so’z tek leksikanin’ yamasa morfologiyanin’ izertlew obiekti bolip qalmastan, sonin’ menen birge sintaksistin’ de u’yreniw obiekti

bolip tabiladi. Leksikaliq birlikler bolg’an so’zler leksika-sem antikahq ha’m leksika-grammatikahq belgileri tiykannda so’z shaqaplarina bp'linedi. Ha’r bir so’z shaqabina qatnasli so’zler belgili grammatikaliq forma ha’m grammatikaliq ma’nige iye boladi. Grammatikaliq forma ha’m grammatikaliq ma’ninin’ birligi so’z shaqaplarimn’ kategoriyalarin belgileydi.

So’z shaqaplari- til ilimindegi erteden u'yrenihp kiyatng'an en’ a'hmiyetli ha’m qospali grammatikaliq kategoriyalardin’ biri. Tu'rkiy tillerinde so’z shaqaplari XIX a'sirde M.A.Kazembektin’ miynetlerinen, baslap iryreniledi. Onm' miynetinde so’z shaqaplanmn’ bo'liniwi so'zlerdin’ leksikahq ma'nisine tjykarlamp, atawishlar, feyiller ha’m ko’mekshi so'zler bolip u’sh toparg'a bo'linedi. Sonday-aq. usi siyaqli bo’liniw B.A.Gordievskiy, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, N.P.Direnkovanm’ miynetlerinde de ko'rsetiledi.

Qaraqalpaq tilinde sóz shaqapları 6 teńi quraydı. Ózbek tilinde ha'm tap sonsha. Olardıń atalıwında hám ishki bóliniwlerde ayırmashılıqlar bar. Sóz gruppaları atliq, san, sapa, almasıq, usıl, peyil gruppaları esaplanadı. Ózbek tilinde de qaraqalpaq tilinde de sonsha.

Atliq - leksika-semantikahq belgisi boyinsha zat ha’m zatliq ma’ni bildiretug'in so’z shaqabi. Atliqlarg’a zathq ma’ni bildiriwine baylanish kim? ne? sorawlan qoyiladi. Kim? sorawi adam ha’m adarn ma'nisindegi atliqlarg'a, ne? sorawi adamnan basqa janli ha'm jansiz zatlardi bildiretug'm atliqlarg'a qatnasli qoyiladi. Atliqlar san, tartim, seplik ha'm betlik formalari menen o'zgeredi. Atliqlar sintaksislik xizmeti jag’inan bas ha’m ekinshi da'rejeli ag’zalardin', sonday-aq qaratpa ag'zanin' xizmetin de atqaradi. O’zbek tilinen ayriqsha o’zbek tili morfologiyasindag’i atliq so’z shaqabinda atliqlardin’ 3 tu’rli xizmeti berilgen bolsa, qaraqalpaq tilindegi atliq so’z shaqabinda bu’l 4ew. Qaraqalpaq ha’m o’zbek tillerindegi atliq so’z shaqabi bir birinen onsha parq qilmas eken. Eki tildeda atliq so’z shaqabi ha’mme ga’p bo’lekleri o’rninda qollana alinatug’in eken.

Kelbetlik qanday? qaysi? sorawlarna juwap berip, zatlardin’ sinin, sipatin, qa'siyetin, ko’lemin, salmag'in, tu’r-tu'sin, t.b. belgilerin bildiretug’in so’z shaqabi bolip tabiladi. Morfologiyaliq sipati jag'inan kelbetlik so’z o’zgertiwshi affiksler menen o’zgermeydi.

O’zi aniqlaytug'in atliq so'zler menen jupkerlesiw usilinda baylanisadi: aq oramal, jasil ko’ylek, suwiq suw, jas bala, juwan arqan, t.b. Kelbetlik da’reje kategoriyasma iye. Kelbetlik basqa so'z shaqaplarinan ayirmashiliqlarnin’ biri onn ’ intensiv formalan bolip tabiladi: sap-san, u’p-u’lken, 3teppe-ten’, qip-qizil, jep-jen'il, ap-awir, jap-jaqsi, t.b. Sintasisislik xizmeti jag'inan kelbetlikler tiykarinan athq so'zlerdi aniqlap, anqlawish xizmetinde keledi.

Ózbek tilinde de kelbetlikler tap qaraqalpaq tilindegi kelbetlik sóz shaqabı sıyaqlı qanday?, qanday?, qaysı?, sıyaqlı sorawlarǵa juwap beredi. Ayrıqsha tárepi Qaraqalpaq tilinde kelbetlik dárejeleriniń 3 túrge ajıratılǵan bolsa, ózbek tilinde bu’l 4 turdi quraydı.

Tomendegi eki tildagi kelbetlik so’z shaqablarinin’ bir-birinen ayriqsha jerin ko’riwimiz mu’mkin:

№	Kelbetlik dárejeleri (O’zbek tili)	Kelbetlik dárejeleri (Qaraqalpaq tili)
1	Jay da'reje	Jay da'reje
2	Salistiriw da'reje.	Salistinw da'reje.
3	Arttiriw da'reje	Arttiriw da'reje
4	Azaytiriw da’reje	

Juwmaq etip sonı da aytıw kerek, qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi morfologiya yaǵnıy sóz gruppalarında onsha bir-birinen parq etpeydi. Buǵan sebep bul tiller o'zara aǵayin turkiy tiller esaplanǵan. Olardaǵı tek ǵana morfologiya salasında emes, bálki pútkil gramatikasi da bir-birine uqsap ketedi. Biraq, sonı da esten shıǵarmaw kerek, hátte egizler Hasan hám Husan da bir-birinen parq etiwshi tárepi bolǵanı sıyaqlı tiller degi gramatikasida da ayırım ayırmashılıqlar barligni kórip óttik.

Paydalanılǵan ádebiyatlar :

1.D.Nasirov “Ha’zirgi qaraqalpaq tili” Nokis.1981.

2.”Qaraqalpaq tili”. E.Berdimuratov, Sh. Abdinazimov, Z. Ismaylova “Bilim”2017

3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qaudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, "Bilim", 2010.251 b

4. Házirgi qaraqalpaq tili Morfologiya. "Qaraqalpaqstan baspası" Nókis-1981

5.Arxiv.uz http://arxiv.uz

6.Darya.uz http://darya.uz

7. З. О. Худайбергенова. Бердак номидаги Коракалпок давлат университети «Хабаршысы» Inglis hám qaraqalpaq tillerinde «aq» hám «qara» kelbetlik sózleriniń grammatikalıq sáwleleniwi 2023 3-сан 326-329б https://karsu.uz/wp-content/uploads/2023/11/2023-%D0%B6%D1%8B%D0%BB-3-%D1%81%D0%B0%D0%BD.pdf

8. Khudaybergenova Zukhra, Sarsenbaeva Ariwkhan THE VERBALIZATION OF THE NOTION “TIME” WITH THE HELP OF IDIOMATIC EXPRESSIONS AND QUOTATIONS IN ENGLISH LANGUAGE ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal Vol. 10, Issue 11, November 2020 Индия p. 711-714. http://dx.doi.org/10.5958/2249-7137.2020.01521.9

9. Khudaybergenova Zukhra Urazbaevna "Grammatical features of the lexemes “white” and “black” in English and Karakalpak languages" Innovations in technology and science education Vol. 2 Issue 15. P.53-60 https://zenodo.org/records/10074869

10. Musaev Abish Abilkazievich., Khudaybergenova Zukhra Urazbaevna Syntactic-semantic realization of causative structures in English and Karakalpak languages The American Journal of Social Science and Education Innovations Vol.05. Issue 11. P. 29-37. https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume05Issue11-03